Een familie herenigd met haar instrument

Ad MESKENS

Het gebeurt niet vaak dat men van een antiek wetenschappelijk instrument niet alleen kan achterhalen uit welk atelier het kwam, voor wie het bestemd was maar dat men van de eigenaar ook nog het portret heeft. Dat is wel het geval voor het astrolabium uit het atelier van Michiel Coignet dat bewaard wordt in het museum Boerhaave.

Michiel Coignet (1549-1623) was een wiskundige, wijnroeier, ingenieur en instrumentenmaker (1). Hij was de zoon van de instrumentenmaker Gillis Coignet. Zijn vader Gillis stierf toen Michiel nauwelijks dertien was. In 1568 werd Michiel toegelaten tot de Sint-Ambrosiusgilde. Hij onderwees Frans en *mathematicam*. Dit laatste lijkt er op te wijzen dat hij toen reeds "hogere" wiskunde onderwees. Voor andere onderwijzers werd hun vak immers aangeduid als *cijfferen*. In 1572-1573 werd Michiel Coignet aangesteld als wijnroeier. Een wijnroeier was een door de stad aangestelde beambte, die de binnenkomende vaten wijn moest opmeten om de verschuldigde belasting vast te stellen. Hij bleef dit tot 1596 wanneer hij in dienst trad van de aartshertogen.

Zijn eerste gesigneerde instrument, een astrolabium, dateert uit 1572. Dat Michiel in 1572 reeds een instrument levert, betekent vermoedelijk dat zijn moeder Gillis' atelier na diens overlijden, conform de gebruiken van de gilde der goud- en zilversmeden, draaiende hield met het oog op de opvolging. De weduwe mocht immers de winkel blijven openhouden en personeel aanwerven tot de zoon vrijmeester was geworden. Dat vrijmeester ging niet zomaar, ook niet als zoon van een vrijmeester. Er was een onbezoldigde leertijd van zes jaar, dan moest de smid, als gezel, nog eens twee jaar onbezoldigd voor een meester werken, waarna hij tot de proef kon worden toegelaten. Daarna diende hij nog een aanzienlijke som te betalen en de gildenleden uit te nodigen op een feestmaaltijd. Michiel werd pas in 1589 vrijmeester.

Het instrument van het museum Boerhaave is ook een astrolabium. Essentieel is het astrolabium een dikke ronde plaat, meestal uit messing, die de *grondplaat* of mater genoemd wordt. De grondplaat is uitgehold zodat er *tympanen* binnen de *verhoogde rand* of limbus passen. Soms werd in het uitgeholde gedeelte een windroos, een nautisch kwadrant of andere informatie gegraveerd. Omdat de hemelcoördinaten van sterren afhankelijk zijn van de breedtegraad waarop de waarnemer zich bevindt, werden samen met het astrolabium verwijderbare platen of tympanen meegeleverd. Op de tympanen is een coördinatennet van de hemelsfeer met behulp van een stereografische projectie gegraveerd. De rand van de tympaan stelt dan ook meestal de Steenbokskeerkring voor.

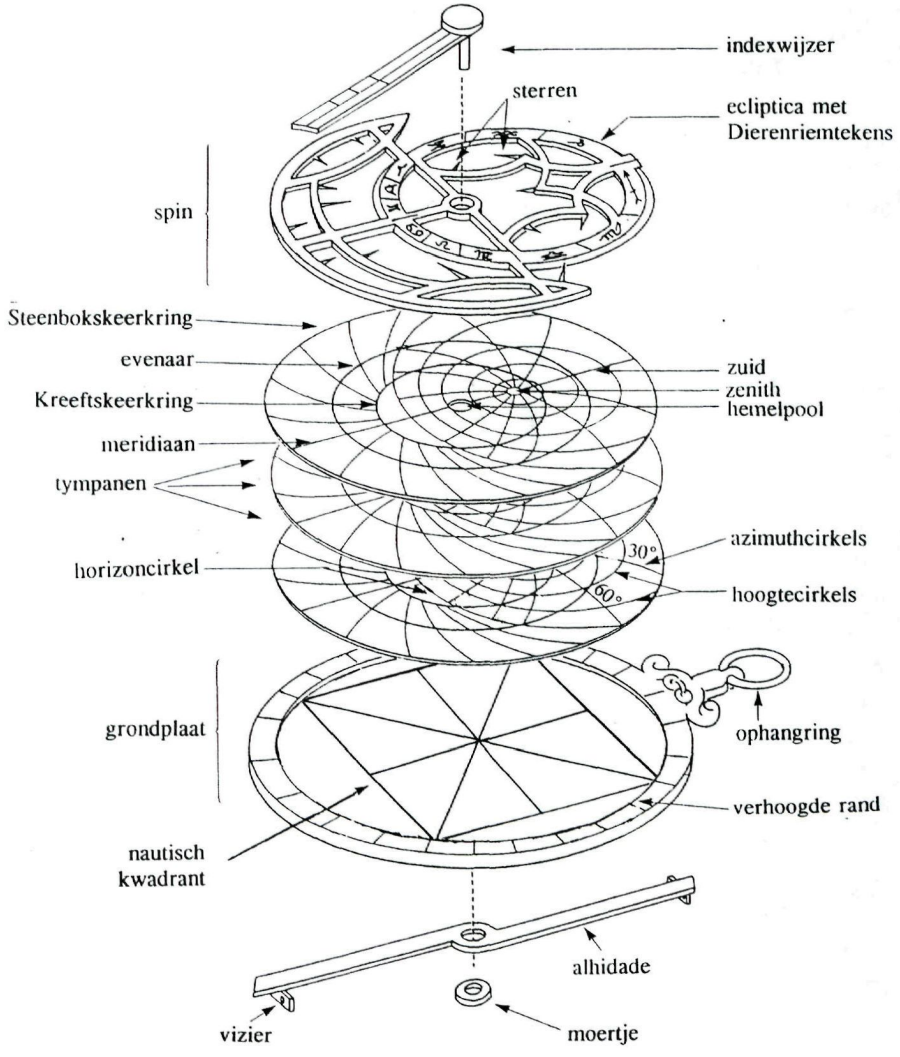
indexwijzer
sterren
ecliptica met
Dierenriemtekens
spin
Steenbokskeerkring
evenaar
Kreeftskeerkring
meridiaan
tympanen
horizoncirkel
zuid
zenith
hemelpool
azimuthcirkels
30°
60°
hoogtecirkels
grondplaat
ophangring
verhoogde rand
nautisch
kwadrant
alhidade
vizier
moertje

Fig. 1.

Boven de tympaan wordt een *spin* gelegd. Ze wordt zo genoemd vanwege haar karakteristieke vorm en het feit dat ze op een coördinaatenweb ligt. Deze spin is in feite een sterrenkaart waarop de sterren met de hoger beschreven stereografische projectie zijn afgebeeld. Essentieel bestaat de spin uit twee met elkaar verbonden cirkels, de *Dierenriem* of Ecliptica en de Steenbokskeerkring. De Dierenriem is de schijnbare jaarlijkse baan die de zon langs de hemelsfeer doorloopt. De verbindingen tussen beide cirkels, het zgn. skelet, kan vele kunstig bewerkte delen hebben. Op het skelet zijn puntige uitsteeksels aangebracht die de positie van een ster weergeven. Het aantal sterren dat op een spin weergegeven is, varieert tussen tien en vijftig, hoewel er ook astrolabia zijn met honderd vijftig sterren op hun spin.

Het astrolabium van Michiel Coignet is reeds meer dan adequaat beschreven door R.H. Van Gent (2), zodat we hier enkel de belangrijkste kenmerken weergeven.
De grondplaat en de verhoogde rand bestaan uit een stuk messing. Op de bodem van de grondplaat is een nautisch kwadrant aangebracht. De rand is in viermaal 90° en tweemaal 12h verdeeld. De spin is spiegelsymmetrisch ten opzichte van de rechte die het middelpunt van de spin en het middelpunt van de dierenriemcirkel verbindt. De spin heeft de karakteristieke Vlaamse tulpvorm en de posities van zesentwintig sterren zijn er op aangeduid. De grondplat bevat drie langs weerszijden gegraveerde tympanen resp. voor de breedtegraden 40°-42°, 44°-48° en 52°-54°. De horizoncirkel, de hemelequator en de Kreeftskeerkring zijn alleen op de zijde van 52° gemerkt, de breedtegraad die ongeveer overeenkomt met die van Antwerpen.

Belangrijk is dat de troon toelaat het instrument aan een familie toe te kennen. Het wapenschild dat op de troon voor komt is het wapenschild van de Antwerpse familie Anselmo (in het eerste en derde kwartier) en van de familie Hooftman (in het tweede en vierde kwartier).

Dit wijst erop dat het instrument het eigendom was van één van de nazaten van Antonio I Anselmo, of Antonio zelf (3). Antonio I werd in 1536 geboren als zoon van Jan, een uitgeweken Limburger. In 1562 werd hij poorter van Antwerpen. Hij was een belangrijk koopman in wollen stoffen. Omstreeks 1574 huwde hij Johanna (Janneken) Hooftman, de dochter van de belangrijke reder Gillis Hooftman. Uit de belasting aanslagen blijkt dat Antonio tot de vijftien rijkste Antwerpenaars behoorde.

Na 1580 maakte hij deel uit van de calvinistische schepenbank en hij was afgevaardigde op de Staten-Generaal waar men Filips II als vorst van de Nederlanden afzwoer. Na 1585 verliet hij, samen met o.a. Gillis II Hooftman, de stad en trok naar Hamburg waar in 1589 zijn zoon Antonio II werd geboren. Antonio I stierf vermoedelijk na 1608 in Bremen (4). De kinderen Anselmo en Hooftman zijn naar Antwerpen teruggekeerd. Antonio II studeerde rechten aan de Leuvense universiteit en werd schepen van Antwerpen.

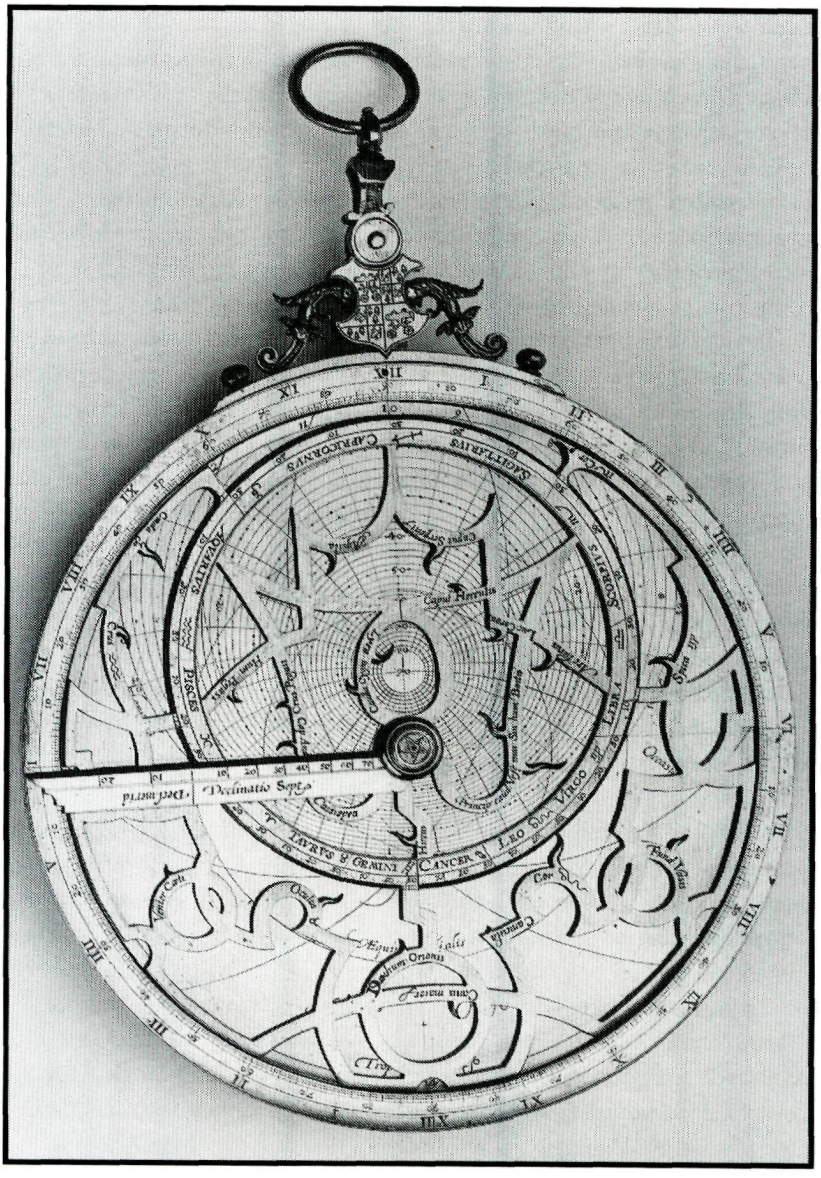

Fig. 2. - Voorzijde astrolabium met spin.

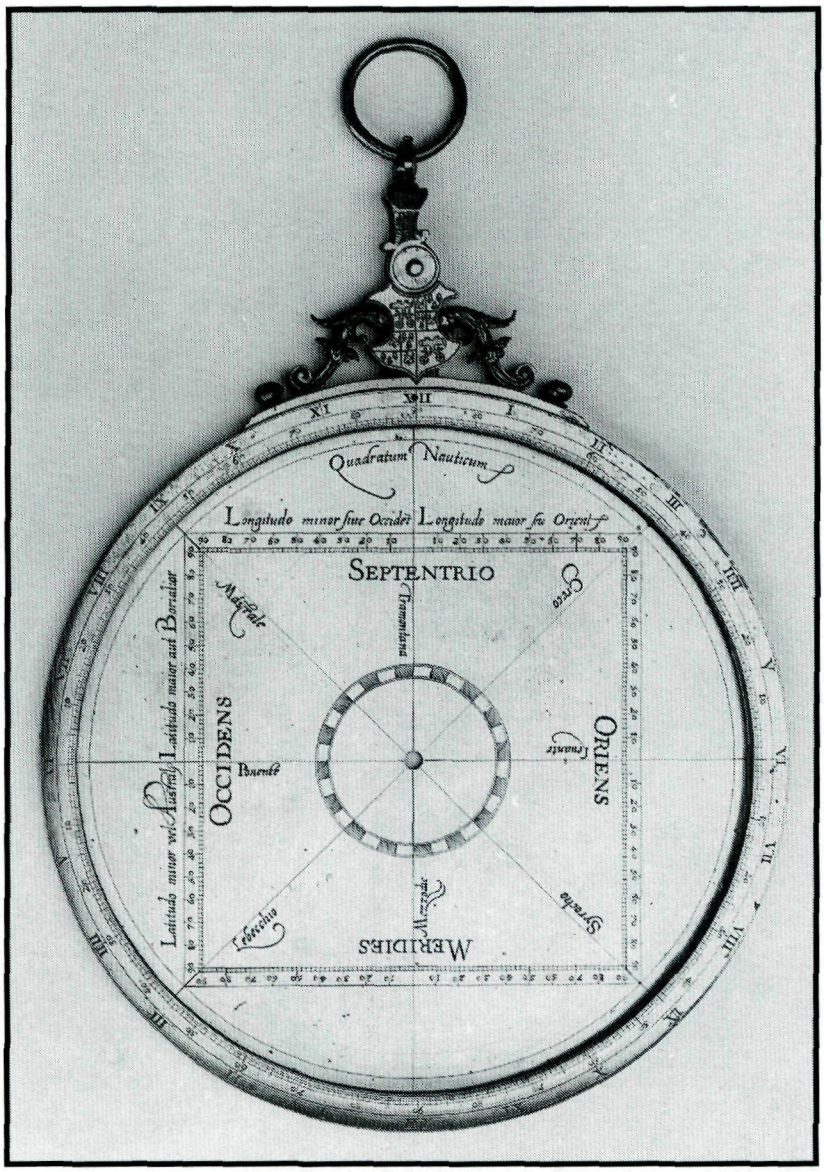

Fig. 3. - Voorzijde astrolabium zonder spin.

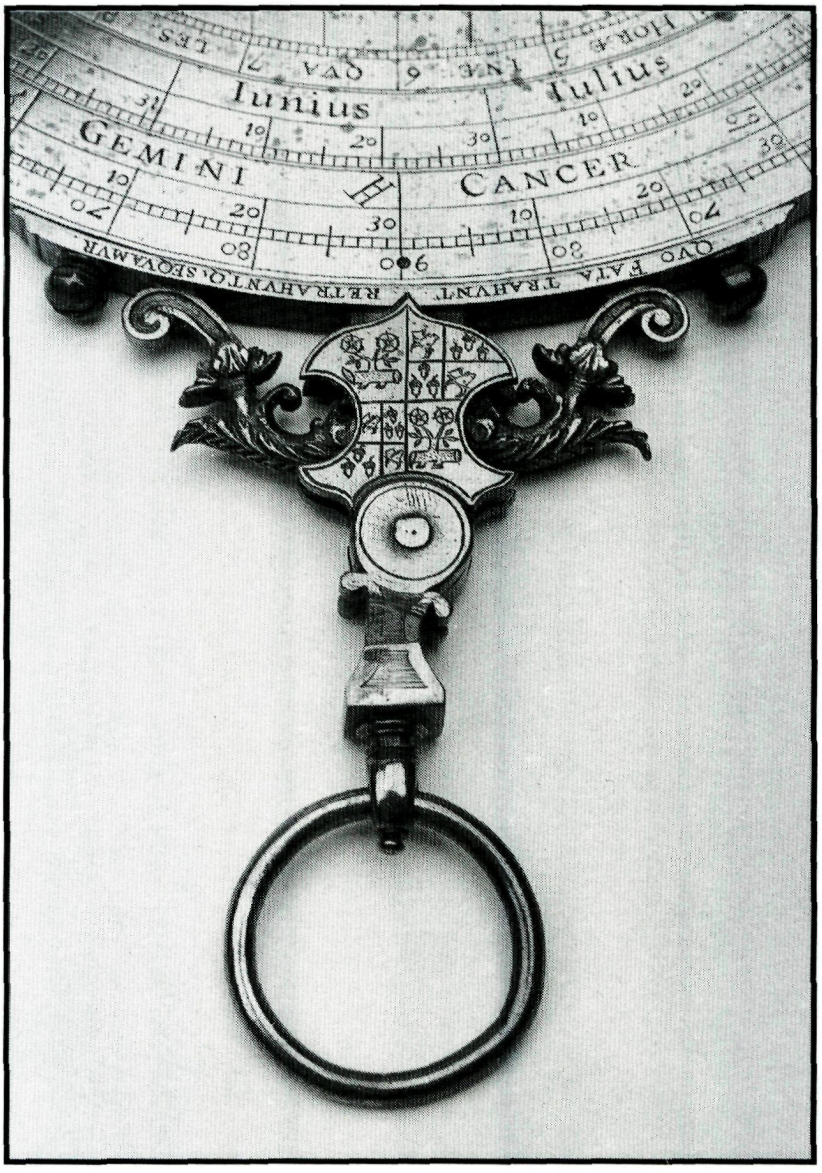

Fig. 4. - Troon.

De kring rond Gillis Hooftman verdient nader onderzoek. Zo stond Hooftman's kaartcollectie model voor Abraham Ortelius' atlassen, was hij mecenas voor de uitgave van Coignet's boek over de zeevaart en liet hij Maarten de Vos een aantal - protestant geïnspireerde - schilderijen voor hem schilderen. Daarnaast heeft de Vos ook het schilderij van Hooftman en zijn vrouw Margareta van Nispen geschilderd (thans bewaard in het Rijksmuseum te Amsterdam).

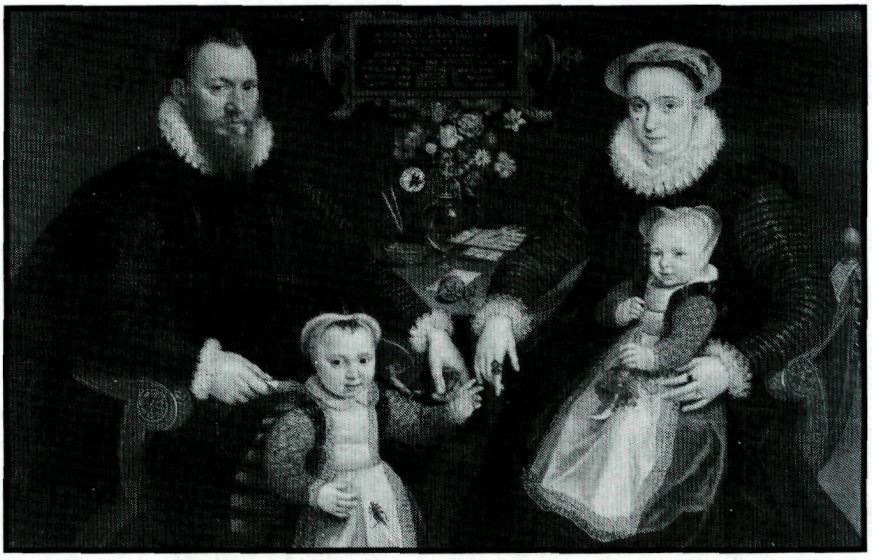

Fig. 5. - Portret van Antonio Anselmo en familie.

Maarten de Vos (5) was de zoon van de schilder Pieter de Vos en wellicht ook zijn leerling. Daarna zou hij ook leerling zijn geweest bij de toenmalige onbetwistbare ster van de Antwerpse schilders, Frans Floris. In het gezelschap van Pieter Brueghel de Oude en Abraham Ortelius vertoefde hij in 1552 in Italië. Hij zou er, volgens de Venetiaanse schildersbiograaf Carlo Ridolfi, in het atelier van Tintoretto hebben gewerkt. In 1558-59 werd hij meester te Antwerpen. Hij heeft een zeer omvangrijk oeuvre dat altaarstukken, bijbelse en profane taferelen voor burgerinterieurs en natuurlijk ook portretten omvat. Zijn werk had een enorme verspreiding door tekeningen die hij leverde voor graveurs als Collaert, Sadeler en Galle. Het portret van de familie Anselmo wordt bewaard in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel.

Tussen Maarten de Vos, Michiel Coignet en ook Abraham Ortelius bestaan een aantal treffende gelijkenissen. Allen behoorden ze tot de kennissenkring van Gillis Hooftman. Maarten de Vos was eerst protestants, maar bekeerde zich naderhand terug tot het katholicisme en werd de belangrijkste contrareformatorische schilder van zijn tijd.

Een gelijkaardig verhaal bij Michiel Coignet. In 1585 wordt hij in de boeken van de burgerwacht toch als gereformeerd geregistreerd (6). Kort na de Reconciliatie van Antwerpen in1585 werd Michiel lid van de kolveniersgilde. De kolveniersgilde was op dat moment reeds "gezuiverd" (7). J. Van Roey heeft erop gewezen dat er zich in de gewapende gilden ook na de zuivering nog als lutheraan of calvinist bekend staande leden bevonden (8). Dit zou betekenen dat Coignet, indien de geloofsaanduiding juist is, als "reconciliatiegezind" aanzien werd, d.w.z. dat hij terugkeerde naar het katholieke geloof. Zijn broer, de schilder Gillis, deed dat niet en trok naar Amsterdam.

Eenzelfde verhaal bij Abraham Ortelius. Kort na de inname van Antwerpen door de Spanjaarden werden zijn wapens in beslag genomen (9). Dit bracht Ortelius naderhand in last, want de *Geheime Raad* stelde hierover vragen aan het stadsbestuur. Stadssecretaris Hendrik de Moy moest toegeven dat Ortelius, net als andere verdachten zijn wapens had moeten inleveren, maar dat dit op een misverstand berustte vanwege Ortelius' vriendschap met Peter Heyns. Heyns was een zeer openlijk protestant. In de lijsten van de burgerwacht werd hij overigens als katholiek aangeduid (10).

Ook Heyns was geen onbekende voor Gillis Hooftman, in 1581 schreef hij een lofdicht voor Hooftman naar aanleiding van het huwelijk van diens zoon (11). Heyns was een onderwijzer, die de atlassen van Ortelius in het Nederlands vertaalde en op rijm stelde.

Het moge dus duidelijk zijn dat de kring rond Gillis Hooftman, waartoe overigens ook Plantin behoorde, een niet te onderschatten invloed heeft gehad op intellectueel Antwerpen. Na de Reconciliatie werd deze groep in twee gesplitst, waarbij opvalt dat de meesten in Antwerpen bleven, terugkeerden naar het katholicisme en daarvoor rijkelijk beloond werden. Het zou interessant zijn mocht hierover een multidisciplinaire studie, die zowel de wetenschappelijke als de kunstzinnige interesses van Hooftman blootlegt, kunnen komen.

18, Dalenborchstraat
B-2800 - Mechelen.

NOTEN

1. Voor een uitgebreide biografie van de familie Coignet, i.h.b. Michiel zie: A. Meskens, *Familia universalis: Coignet. Een familie tussen wetenschap en kunst*, KMSKA, Antwerpen.

2. R.H. Van Gent, *De hemel in de hand. Twee astrolaben van het Museum Boerhaave*, Museum Boerhaave, Leiden, 1994.

3. Biografie van de familie Anselmo ontleend aan: J. Van Acker, "Het memoriaalboek van Antonio II Anselmo", *Bijdragen tot de Geschiedenis* 65 (1982), pp. 79-108.

4. ARA Raad van State en Audientie 2638.

5. Zie o.a. B. Meijer in N. Dacos-Griffo, *Fiamminghi a Roma*, Snoeck, Brussel, 1997, p. 197.

6. Stadsarchief Antwerpen SAA A4830(1), f52v°. Gereformeerd betekent calvinist of doopsgezind. Zie: A. Meskens, *Wiskunde tussen Renaissance en Barok*, Stadsbibliotheek, Antwerpen, 1994, pp. 86-87.

7. R. Boumans, "De getalsterkte van katholieken en protestanten te Antwerpen in 1585", *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 30 (1952), pp. 741-798, p. 746.

8. J. Van Roey, "De 'zuivering' van de Antwerpse gewapende gilden na de val van de stad (17-8-1585)", *Taxandria* 57 (1985), 199-206, p. 203.

9. Zie hierover: R. Boumans, "Was Abraham Ortelius katholiek of protestant?", *Handelingen der Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 6 (1952), pp. 109-127.

10. SAA A4830 (1), f 305r°. Over de relatie tussen Ortelius en Heyns zie: R. Boumans (1952) voetnoot 9, en A. Meskens, "Liaisons dangereuses: Peter Heyns en Abraham Ortelius", *De Gulden Passer* 76-77 (1998-1999), pp. 95-108.

11. MPM R37.4(18).